

Manifestation of Iranian culture and art in the first Abbasid era (a case study of the poems of Hussein Ibn Zahak)*

Mohsen Mohammadi^{1✉} | Ali Asghar Ghahremani Moghbel²

Abstract

1. Introduction

The culture and art of each nation show its history, originality and ancient civilization which due to the valuable works it has left, has always been considered by different ethnic groups and nations, one of the most important civilizations in history that has been able to play an irreplaceable and effective role on others. Iranian civilization has been ancient since its original culture and art was able to influence different nationalities such as Arabs and Abbasids. Iran has a great and exemplary culture and civilization, and the role of Iranians in culture and art has been well-known to the general public, so it is important to show the original culture and civilization of the people which has many hidden values, because "such studies And research helps nationalities to better understand each other and sometimes leads to better understanding and improvement of relations between them "(Ghanimi Hilal, 1373: 132-133), in fact," Comparative literature looks at discovering the global dimensions of literature from its

* Article history:

Received 22 November 2021

Received in revised form 29 March 2022

Journal of Iranian Studies, 21(41), 2022

Accepted 14 June 2022

Published online: 28 June 2022

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. (Corresponding Author) PhD student in Arabic, , Department of Arabic, Faculty of Letters and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: Mohammadi3631@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Arabic, Faculty of Letters and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: a_ghahremani@sbu.ac.ir

historical perspective and its various manifestations show it over the centuries and give nations the opportunity to search for themselves in the literature of others and to become aware of their status and at the same time, to know their character well enough to be able to correct their position or to defend their position against false and untrue images of others and to provide the basis for understanding based on honesty between nations” (Ibid: 546-547), therefore, considering the existence of manifestations of Iranian culture and art in the poems of Hussein Ibn Zahak, a famous poet of the second and third centuries, research in his poetry is important, the number of verses of Zahak, more than three thousand verse has been lost over time and only about eight hundred verses remain, he has been able to address issues such as: praise, Khmer and lyric, with a simple but clever and accurate expression, an honest but lively and dynamic account of culture and Present Iranian art and originality, and by presenting ethics and art, architectural style, Mehregan celebration, Sufi wine and wine, court aristocracy, good and bad days, portraits of Iranian and Barmakian characters, and the use of Persian words involved has been able to reach Iranian culture and art in the Abbasid era, and its great role and influence on the Arabic-Abbasid culture, so the poet's divan is an important historical document for researchers who study the news and situation of the people of the second and third centuries AH.

2. Methodology

The present article, in a descriptive and analytical manner, using library sources, has examined Ibn Zahak's poems, but in order to clarify the subject as much as possible, first generalities of Ibn Zahak's illustrations and place in illustration have been presented. Then, by comparing the poet's poems with the authors' critical theories and historical documents, we came to the fact that Ibn Zahak's poems are a reflection of the culture and civilization of Iran.

3. Discussion

The culture and civilization of any nation shows the originality and historical richness of that nation. Due to the ancient connection of nations and cultural exchanges, and the deep connection of Iranians with Arabs, Abbasids and Christians, the importance of historical documents such as poetry in understanding the culture and civilization

of nations becomes clear. But Iranian culture and civilization has a very long history. With the beginning of the Abbasid caliphate and the presence of Iranians in the Abbasid rule, the foundation of a great cultural movement was laid. In the Abbasid era, the Arabs interacted with other civilizations such as Iran and Rome, and many of these cultures were influenced by Iranian culture, including those who played a significant role in the Abbasid caliphate and were able to illustrate the culture and civilization of ancient Iran in various assemblies and circles, were poets, In fact, poetry was the court of honor and glory of the Arabs. Hussein Ibn Zahak, considering that he was an Iranian and had a privileged position among the rulers and caliphs of the time, was able to show the culture and originality of the Iranians by expressing poetry with special delicacy, skill and mastery, according to Shoghi Riyadh. It was a measure that could fill the assemblies with joy and richness, and arouse the admiration of the faithful and the elders, and express the language of its culture and originality in the Abbasid eras”(Shoghi, 1967: 43), the cultural and artistic manifestations of Hussein Ibn Zahak's poems which are signs of culture And Iranian civilization shows the ancient era in the Abbasid era, prominent in the poet's court In fact, the poet's divan expresses the identity and civilization of a nation that has been a pioneer in ethics, art, culture and originality, and thus has been able to influence others. so addressing the poet's poems and focusing on the essence, culture and civilization of the nation, Which has many intrinsic values, is important, but because literature is the broadest cultural horizon of nations, the main components of identities can be identified through its reports. Therefore, this study, by showing the elements of Iranian culture and art, the effects of which have appeared in the poems of Hussein Ibn Zahak, as a historical document, has an important role in identifying Persian and Iranian culture and civilization.

4. Conclusion

Hussein Ibn Zahak, an Iranian poet of the first Abbasid era, one of the poets of the second and third centuries, was the language of culture and civilization of ancient Iran which was able to identify many elements of the culture and civilization of the Abbasid era on which manifestations of Iranian culture and art Had influenced, to show. in fact, Ibn Zahak's poetry is the manifestation of Iranian

culture, ethics and art, and accordingly, the images presented of ethics and art, architectural style, Mehregan celebration, Sufi wine and Khmer, court aristocracy, days Good and bad, Iranian and Barmakian personalities, and the use of Persian words involved, as well as the cultural interaction between Iran and ancient Christianity, have been a reflection of Iranian culture and civilization in the Abbasid era that Hussein ibn Zahak was able to beautifully and in detail To depict them, and to point out the cultural interaction between Iranians and Arabs, as well as the irreplaceable influence of the Abbasids on Iranian culture and art. Most Iranians have been limited to the sensory and material aspects of life, and abstract images of morality, and the art of music, and Sufi wine has been focused on unique features with the help of which the poet has only described the ancient culture and civilization of the Iranians and thus has been able to point out the privilege and superiority of the Iranians over the Arabs.

Keywords: Hussein Ibn Zahak, The First Abbasid Era, Culture and Art, Arabic Poetry.

How to cite: Mohammadi, M. & Ghahremani Moghbel, A. (2022). Manifestation of Iranian culture and art in the first Abbasid era (a case study of the poems of Hussein Ibn Zahak). *Journal of Iranian Studies*, 21(41), 565-605. <http://doi.org/000000000000000000>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر فرهنگ و هنر ایران در عصر عباسی اول (بررسی موردی اشعار حسین بن ضحاک)*

محسن محمدی (نویسنده مسئول)^۱
علی اصغر قهرمانی مقبل^۲

چکیده

فرهنگ و هنر هر ملتی، نشان از پیشینه، اصالت و تمدن دیرینه آنها دارد. ایران، دارای فرهنگ و تمدنی عظیم و مثال زدنی بوده و نقش ایرانیان در فرهنگ و هنر، زبانزد عام و خاص بوده است، بنابراین به تصویر کشیدن فرهنگ و تمدن غنی ملتی که زوایای پنهان فراوانی دارد، اهمیت می‌یابد. حسین بن ضحاک، شاعر ایرانی الأصل و عربی سرای عصر عباسی اول، شاعر ظریف و نادره‌گویی بود که توانست، فرهنگ و اصالت ایران باستان را که جلوه‌هایی از آن در عصر عباسی بروز و ظهور یافته بود، در زوایای مختلفی نشان دهد. این پژوهش، به روش توصیفی و تحلیلی، اشعار ابن ضحاک را مورد بررسی قرار داده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که شاعر، با جزئی‌نگری و تلفیق فرهنگ و هنر ایران باستان که جلوه‌هایی از آن، در عصر عباسی نمود یافته

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۰۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۴

DOI: 10.22103/jis.2022.18553.2255

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۱، شماره ۴۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۵۶۵-۶۰۵

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه:

mohammadi3631@yahoo.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: a_ghahramani@sbu.ac.ir

بود، توانسته تا به عظمت و نقش فرهنگ و هنر ایرانیان اشاره بیان نماید.

واژه‌های کلیدی: حسین بن ضحاک، عصر عباسی اول، فرهنگ و هنر، شعر عربی.

۱. مقدمه

فرهنگ و هنر هر ملتی به فراخور غنای اثری که از خود برجای گذاشته‌است، همواره مورد توجه اقوام و ملل مختلف قرار گرفته است، یکی از مهم‌ترین تمدن‌ها در گذر تاریخ که توانسته تا نقش بی‌بدیل و موثری را بر دیگران داشته باشد، و آنان را با خود همراه کند، تمدن ایران عهد باستان است که با پیشینه غنی خود توانسته تا بر عربها و از جمله عباسیان تاثیر بگذارد و البته «این گونه بررسی‌ها و پژوهش‌ها، ملت‌ها را در شناخت بهتر یکدیگر یاری می‌رساند و گاه به حسن تفاهم و بهبود روابط فیما بین منتهی می‌شود» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۱۳۲-۱۳۳). بنابراین «ادبیات تطبیقی به کشف ابعاد جهانی ادبیات از زاویه تاریخی آن می‌نگرد و جلوه‌های گوناگون آن را در امتداد قرن‌ها نشان می‌دهد و به ملت‌ها فرصت می‌دهد تا چهره خود را در آینه ادبیات دیگران جستجو کنند و بر مقام و منزلت خود آگاه گردند و در این میان، شخصیت خود را به خوبی بشناسند تا بتوانند موقعیت خود را تصحیح کنند و یا از جایگاه خود در برابر تصاویر نادرست و خلاف واقع دیگران دفاع کنند و زمینه تفاهم بر پایه صداقت میان ملت‌ها را فراهم گردانند» (همان: ۵۴۶-۵۴۷). اما فرهنگ و تمدن ایرانیان، قدمتی بسیار طولانی دارد، با روی کار آمدن عباسیان و حضور ایرانی‌ها در حکومت عباسی، شالوده یک جنبش عظیم فرهنگی پی‌ریزی شد، در عصر عباسی، عرب‌ها با تمدن‌های دیگری همچون ایران و روم در تعامل بودند، و بسیار تحت تاثیر این فرهنگ‌ها و از جمله فرهنگ ایرانی قرار داشتند، از جمله کسانی که نقش بارزی در دستگاه خلافت عباسی داشتند و توانستند تا در مجالس و محافل مختلف، تصویرگر فرهنگ و تمدن ایران باستان باشند، شاعران بودند در واقع شعر، دیوان مفاخر و مجد و شرف عرب بود، حسین بن ضحاک نیز با توجه به اینکه ایرانی بود و جایگاه ممتازی در نزد

امراء و خلفای زمان داشت، توانست تا با بیان شعری، فرهنگ و اصالت ایرانیان را با ظرافت گویی و مهارت و چیره دستی خاصی نشان دهد، به اعتقاد شوقی ریاض « او نادره گویی بود که می توانست، مجالس را از شادی و غنا سرشار کند و تحسین ندیمان و بزرگان را برانگیزد و زبان گویای فرهنگ و اصالت خود در عصر عباسی باشد » (شوقی، ۱۹۶۷: ۴۳). اما با توجه به اینکه ادبیات، گسترده ترین افق فرهنگی ملت هاست، در خلال گزارش های آن می توان، مؤلفه های اصلی هویت ها را از هم باز شناخت. بنابراین این پژوهش، با نشان دادن عناصر فرهنگ و هنر ایرانی که جلوه هایی از آن در سروده های حسین بن ضحاک، پدیدار گشته است، به عنوان سندی تاریخی، سهم مهمی در شناسایی فرهنگ و تمدن پارسی و ایرانی دارد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

با توجه به ارتباط دیرینه ملت ها و داد و ستدهای فرهنگی، و ارتباط عمیق ایرانیان با عرب ها و عباسیان، اهمیت مستندات تاریخی و از جمله شعر در شناخت فرهنگ و تمدن ملت ها روشن می شود، در این پژوهش نیز اشعار حسین بن ضحاک که به عنوان سندی تاریخی، فرهنگ و تمدن ایرانیان را نشان داده، حقایق نهفته بسیاری را بیان داشته است، و به جایگاه عظیم فرهنگ و تمدن ایران و نقش و تاثیر فرهنگ و هنر ایرانیان بر عربها و از جمله عباسیان اشاره کرده، و از واژگان و تعبیر فارسی در اشعارش بهره برده است، در واقع این پژوهش، با نشان دادن جلوه های فرهنگ و هنر ایرانی در اشعار حسین بن ضحاک، به عنوان سندی تاریخی، سهم مهمی در شناسایی فرهنگ و تمدن پارسی و ایرانی دارد، و لذا این مقاله به دنبال پاسخ گویی به پرسش های زیر است:

۱. مهم ترین تصاویر ایرانی در شعر حسین بن ضحاک کدامند؟

۲. فرهنگ و تمدن ایرانیان در شعر حسین بن ضحاک، چگونه جلوه گر شده است؟

۲-۱. پیشینه تحقیق

در زمینه فرهنگ و اصالت ایران، مقالات، کتابها و پایان نامه های ارزشمندی نگاشته

شده است که به عنوان نمونه به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

کتاب «راه‌های نفوذ فارسی در زبان و فرهنگ جاهلی (۱۳۸۸)»، اثر آذرتاش آذرنوش و پایان نامه «مریم اکبری» در دانشگاه اصفهان با عنوان «صورة الفرس فی شعر ابي نواس» (۱۳۸۷). و مقاله «جلوه جشن‌های باستانی پارسیان در شعر بحتری و ابونواس» (۱۳۹۲)، اثر فرامرز میرزایی. اما با وجود تحقیقات انجام گرفته در حوزه ادبیات عصر عباسی، و در شعر شاعرانی مانند «بشار، ابونواس، بحتری و ابن رومی»، تصویر فرهنگ و هنر ایران در شعر حسین بن ضحاک، که در این زمینه، اشعاری در خور دارد و به خوبی توانسته تا تصویرگر فرهنگ و هنر ایران باستان در عصر عباسی باشد، تحقیقی صورت نگرفته است. بنابراین این جستار بر آن است تا جلوه‌هایی از فرهنگ و هنر ایران را در شعر ابن ضحاک که بخش زیادی از دیوان او را نیز تشکیل داده است، و در نوع خود پژوهشی نو به شمار می‌رود، مورد بررسی قرار دهد.

۳-۱. چارچوب نظری؛ فرهنگ و هنر ایران در عصر عباسی

در این پژوهش بعد از ذکر کلیاتی از مبحث فرهنگ و هنر، با مبنا قرار دادن اشعار حسین بن ضحاک و با استناد به نظریات تعدادی از ناقدان به بررسی فرهنگ و هنر ایران در اشعار حسین بن ضحاک و تاثیر آن بر محیط عصر عباسی اول پرداخته شده است، و به اصالت و عظمت تمدن ایرانیان در برابر عربها اشاره شده است.

۲. بحث و بررسی

تصاویر فرهنگی و هنری اشعار حسین بن ضحاک که جلوه‌هایی از فرهنگ و تمدن ایران عهد باستانی را در عصر عباسی به تصویر کشیده است، در دیوانش، جنبه نظیرگیری یافته است، در واقع دیوان شاعر، بیانگر هویت و تمدن ملتی است که در اخلاق و هنر و فرهنگ و اصالت پیشگام بوده و بدینوسیله توانسته تا بر دیگران نیز تاثیرگذار باشد، به همین منظور پرداختن به دیوان شاعر و اهتمام به عصاره و فرهنگ و تمدن ملتی که زوایای پنهان فروانی دارد، اهمیت می‌یابد.

۲-۱. گذری کوتاه بر زندگی حسین بن ضحاک

«حسین بن ضحاک بن یاسر از موالی باهله (متوفی سال ۲۵۰)، ملقب به ابوعلی و خلیع، در بصره متولد شد و شعر و ادب آموخت، اصل او از خراسان و از شعرای ایرانی الاصل است» (الأصفهانی، ۱۹۹۲: ج ۷: ۱۴۶). ضحاک از آغاز در بصره زیست و در کنار ابونواس، شعر و ادب آموخت و از آنجا به بغداد رفت و توانست تا اشعار مناسبی زیبایی را در اغراض مختلف شعری، مانند: مدح و غزل و خمر و وصف و.. بسراید و همگان را با ظرافت گویی و نکته سنجی‌های بی مانندش به خود معطوف دارد، و به خاطر همان ظرافت گویی در بیان شعری بود که خلفا و شعرا، تحت تاثیر اشعار او در خمر و غزل قرار گرفتند و حتی شاعری چون ابونواس، در زمینه خمر از او تاثیر پذیرفت و جایگاه ادبی او را در غزل اینگونه ستود «یا حسین أنت أشعر أهل زماننا فی الغزل» (همان: ۱۷۵). یعنی ای حسین تو معروف ترین شاعر زمان ما در غزل سرایی هستی.

۲-۲. اهمیت تصویر شناسی

«یکی از حوزه‌های پژوهشی در ادبیات تطبیقی، تصویر شناسی است» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۴۱۸). و «آغاز آن به نیمه اول قرن نوزدهم باز می‌گردد، زمانی که مادام دواستال، ادیب و ناقد معروف فرانسوی در اوج بحران میان دو کشور فرانسه و آلمان به این کشور سفر کرد و از فهم نادرست فرانسویان نسبت به آلمانی‌ها، با وجود همسایگی این دو کشور در شگفت ماند» (عبود و دیگران، ۲۰۰۱: ۴۱۹). او «در سال ۱۸۱۰ کتابی با عنوان «درباره آلمان» نوشت و باتوصیف آلمان و احوال مردم و ادبیات آن، نشان داد که ادبیات تازه‌ای در این کشور به وجود آمده است و آرام آرام، دید نادرست فرانسویان را نسبت به این کشور تغییر داد» (زرین کوب، ۱۳۸۹، ج ۲: ۵۲). بنابراین تصویر شناسی به عنوان یکی از شاخه‌های مهم ادبیات تطبیقی «به معنای بررسی تصویر و فرهنگ خودی در ادبیات دیگری یا فرهنگ دیگری در ادبیات خودی است» (نامور مطلق، ۱۳۸۸: ۱۲۲).

۲-۳. دیوان ابن ضحاک و جایگاه آن در معرفی فرهنگ ایرانی

حسین بن ضحاک، شاعر مشهور سده دوم و سوم هجری است که تعداد ابیات او بالغ بر سه هزار بیت بوده و در گذر زمان از بین رفته است و تنها حدود هشتصد بیت از آن باقی مانده است، او توانسته تا در موضوعاتی مانند: مدح و خمر و غزل، با بیانی ساده اما زیرکانه و دقیق، گزارشی صادقانه و تصویری زنده و پویا از فرهنگ و هنر و اصالت ایرانیان ارائه نماید، و لذا با به تصویر کشیدن اخلاق و هنر، شیوه معماری، جشن مهرگان، تصویر شراب و خمر صوفیانه، اشرافیت درباری، سعد و نحس، تصویر شخصیت‌های ایرانی و برمکیان، و واژگان فارسی دخیل، توانسته تا به جایگاه فرهنگ و هنر ایران در عهد عباسی و نقش و تاثیر عظیم آن بر فرهنگ عربی - عباسی اشاره نماید. بنابراین دیوان شاعر برای پژوهشگرانی که به بررسی اخبار و احوال مردم قرن دوم و سوم هجری می‌پردازند، سند تاریخی مهمی به شمار می‌رود.

۲-۴. عناصر فرهنگ و هنر ایران در شعر حسین بن ضحاک

با توجه به پیشینه غنی فرهنگ و هنر ایران و نقش تاثیرگذار ایرانیان بر دیگر تمدنها، مهم‌ترین عناصر فرهنگ و هنر ایران در شعر حسین بن ضحاک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۴-۱. هنر موسیقی

یکی از جلوه‌های بارز شعر حسین بن ضحاک، نشان دادن تصاویری از فرهنگ و هنر ایران باستان است، فرهنگی و تمدنی که شاعر، آن را گاه در اخلاق و معماری و موسیقی ایرانی و گاه در شیوه سبک زندگی خلفای عباسی که به تقلید از ایران عهد ساسانی بوده است، نشان داده است. اما «آشنایی عرب‌ها با آواز و موسیقی ایرانی به دوره جاهلی باز می‌گردد. عرب‌های دوره جاهلی با آواز فارسی و برخی از آلات موسیقی ایرانی آشنا بودند، در عصر عباسی، عرب‌ها به شناخت عمیقی از آواز و موسیقی ایرانی، دست یافتند، و در دوره اول حکومت عباسیان، دو آواز خوان ایرانی، یعنی «ابراهیم موصلی» و پسرش «اسحاق موصلی» رهبری آوازخوانان را بر عهده گرفتند» (الحوافی، ۱۹۸۷: ۱۲۰). به همین

شکل «مجالس آواز و موسیقی در عصر عباسی، شباهت بسیاری به مجالس آواز و موسیقی در زمان ساسانیان داشت و همه خلفای عباسی از زمان «ابوالعباس سفاح» تا زمان «متوکل» جز «هادی» مانند پادشاهان ایران، پرده نشین بودند» (جرجی زیدان، بی تا: ۱۵۷/۵). و البته «موسیقی ایرانی در قرن دوم هجری توسط «زریاب» از بردگان مهدی عباسی، به اندلس نفوذ کرد و در آنجا رواج بسیار یافت» (آذر نوش، ۱۳۵۴: ۱۸-۱۷). بنابراین موسیقی، یکی از عناصر مهم تمدن ایرانی در دوره ساسانیان به شمار می‌رفت و عمق احساس و روح موسیقی ایرانی و سیستم ضربی آن کاملاً در دربار خلفای بغداد ترنم می‌شد. حسین بن ضحاک نیز که در دربار خلفاء حضور داشت، بعد از شنیدن آواز و موسیقی ایرانی، روح هنر ایرانی را با خلق و خو، و منش و بزرگواری‌های اجداد ایرانی‌اش پیوند داد و با سادگی و لطافت خاصی، فرهنگ و اصالت ایرانی خود را اینگونه ابراز کرد:

وَصَوْتُ لَبْنِي الْأَحْرَارِ	رَأَهْلَ السَّيْرَةِ الْحُسْنَى
شَجِيٌّ يَأْكُلُ الْأَوْتَا	رَحْتِي كُلُّهَا يَفْنَى
فَمَا أَدْرِي الْيَدُ الْيُسْرَى	بِهِ أَشَقَى أُمَّ الْيَمْنَى
وَمَا أَفْهَمُ مَا يَعْنَى	مُغْنِيْنَا إِذَا غَنَى
سَوَى أَنِّي مِنْ حُبِّي	لَهُ أَسْتَحْسِنُ الْمَعْنَى

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۲۹).

ترجمه: و آوازی از نسل آزادگان یعنی «ایرانیان» را شنیدم، آنهایی که دارای اخلاق و صفات نیکو هستند. / آواز سوزناکی که تارها را می‌خورد تا کاملاً تمام شود / و نمی‌دانم که از کدام دست هنرمند، هنر می‌بارد / و مفهوم آواز مغنی را آنگاه که آواز سر می‌دهد، نمی‌فهمم / اما به جهت عشق و علاقه ای که به آن دارم، معنای آن را نیکو می‌شمرم.

ضحاک، در این ابیات، به زیبایی و با صراحت تمام، اخلاق و هنر ایرانیان را ستوده است و به همین خاطر بوده که بعد از شنیدن آواز مغنی ایرانی، با تعبیر «بنی الأحرار» به معنای «فرزندان ایرانیان» یا «پسران آزادگان»، یعنی ایرانی نژادهایی که اجدادشان از جانب خسرو

انوشیروان برای یاری مردم یمن و حمیریان تحت ستم حبشیان، به آن دیار اعزام شده بودند» (یعقوبی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۷)، ایرانیان را از پاک طینتان و نیک سرشانی می‌داند که در کنار استعداد هنری، از اخلاق نیکویی برخوردار بوده‌اند. شاعر با این شیوه بیانی در واقع بین هنر و اخلاق نیک ایرانیان ارتباط برقرار ساخته است و در ادامه به کمال هنر ایرانی اشاره کرده و آواز ایرانی را که توأم با مضامین اخلاقی و چیره دستی مغنی در انتخاب واژگان و وزن شعری، در انتقال معنا بوده، ستوده است و آنان را آزادگانی می‌داند که هنر و سیرت نیکو را با هم دارند و موسیقی و آواز را نیز خوب می‌شناسند و در واقع از هر انگشتشان هنر می‌بارد، و به همین دلیل است که موسیقی و غنای ایرانی را که از معانی والا و با اصالتی برخوردار بوده است، ستوده است. شاعر در این ابیات به زیبایی توانسته تا با استفاده از تعبیر لطیف و دقیق، به فرهنگ و هنر ایرانیان اشاره کند، و با استفاده از وزن ضرباهنگ ریتمیک و شاد، این حس زیبایی طلب خود را به مخاطب نیز منتقل نماید، وزن و آهنگی که به خاطر وجود هجاهای کوتاه و بلند، به لطافت موسیقی ایرانی نیز اشاره دارد. شاعر همچنین در بیت اول؛ «صوت» را مجاز به علاقه جزئی از آواز و غنای ایرانی آورده است، و با قرار دادن آن در کنار «أهل السَّیرة الحسنی» موسیقی و غنای ایرانی را دارای اصالت پاک نهاد و نیکویی دانسته که از هر گونه غل و غش موسیقایی خالی است، زیرا به اعتقاد او این موسیقی، در عین حال که از شکل زیبایی برخوردار است، از مضمون و مفاهیم عمیق فرهنگی نیز بهره مند است. اما لطافت و اوج احساس این غنا را آنقدر سوزناک و سنگین می‌شمرد که گویی از شدت سوز، تارها را می‌خورد تا کاملاً تمام شود، شاعر در اینجا در واقع به تمام و کمال بودن غنای هنر ایرانی در پرداخت موسیقایی و انتقال آن به مخاطب اشاره می‌کند. به همین شکل در بیت سوم، به کمال هنرمندی مغنی ایرانی اشاره می‌کند و اذعان می‌دارد که او به قدری در موسیقی تبحر دارد که از هر دو دستش هنر می‌بارد، در واقع شاعر با این سبک بیانی خواسته تا به عمق و جایگاه هنر و موسیقی ایرانی اذعان نماید، شاعر خراسانی و ایرانی تباری که به زبان ایرانی آشنا بوده اما با توجه به اینکه از ابتدا در بصره زندگی می‌کرده، زبان فارسی را خوب نمی‌دانسته، و تنها بخاطر

عشق و علاقه‌ای که به فرهنگ و هنر ایرانی داشته، معنا و مضمون آن را نیکو شمرده است. اما ابن ضحاک تعدادی از سازهای ایرانی را نیز در اشعارش آورده است و البته همانطور که می‌دانیم «بسیاری از آلات موسیقی، ریشه در فرهنگ فارسی دارد، صنج همان چنگ فارسی میانه است، و طنبور از تنبور فارسی و یا تمبور مشتق شده است و بربط از فارسی میانه بریوت نوعی آلت زهی، نای و ونج مشتق شده و بسیاری از آلات دیگر و اصطلاحات موسیقی، همه شاهد نفوذ شگرف فارسی در همسایه غربی ایران است» (فرای، ۱۳۶۳: ۲۵۶). مهم‌ترین سازهای ایرانی در شعر ابن ضحاک، عود و طنبور و مزمار است که به آنها اشاره می‌شود.

۲- ۴- ۱- ۱. عود

«عود، نام سازی است که آن را بربط نیز می‌گویند» (رامپوری، ۱۳۶۳: ۶۱۷). و «مگیان از نوعی بربط ابتدایی به نام معزف استفاده می‌کردند که لایه‌ای از پوست داشت، اما چون بربط ایرانی، رویی از چوب داشت لذا بربط مکی را عود به معنای چوب خواندند» (فارمر، ۱۳۷۷: ۱۸). حسین بن ضحاک با توجه به اصالت و فرهنگ ایرانی‌ای که داشت، اصالت موسیقایی خود را فراموش نکرد و از ابزار و آلات موسیقی ایرانی، مانند عود و طنبور و مزمار در اشعارش استفاده کرد. او عود را مانند خمر، غم زدا و شادی‌آور می‌دانست و به همین خاطر از ندیمش می‌خواهد تا برخیزد و شراب در جام بریزد و عود را بنوازد:

قُم يَا نَدِيمِي فَأَحْيِ اللَّيْلَ وَالْفَرْحَا أَمَا تَرَى اللَّيْلَ تَحْتِ الصَّحْرِ مُفْتَضِحَا
أَمَتٌ بِكَأْسِكَ عَنِّي الْهَمَّ وَالْتَرْحَا وَاصْدَحْ بَعْدَكَ، هَذَا الدَّيْكَ قَدْ صَدَحَا

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۵۶).

ترجمه: ای همنشین من برخیز و شب و شادی را زنده کن، آیا نمی‌بینی که روشنایی صبح آشکار شده است/ با جام شرابت غم و اندوه را از من بزدا و با عودت سکوت را بشکن که این خروس آوا سر داده است.

۲- ۴- ۱- ۲. طنبور و مزمار

«طنبور، ابزار موسیقی فارسی است که وارد عربی شده و آن در اصل تنبور و دَنبَره نزد فارسیان بوده است» (السامرای، ۱۹۹۷: ۵۸). «این ساز را معمولاً با انگشت می‌نوازند و در آن، از مضرب استفاده می‌شود» (حدادی، ۱۳۷۶: ۳۸۹). همچنین «مزمار نی‌ای است که آن را می‌نوازند و یا ساز عود است که نواخته می‌شود و به معنای بربط نیز نوشته شده است که مخفف آن مزمر است به معنای نای» (رامپوری، ۱۳۶۳: ۸۱۳). اما طنبور از آلات موسیقی است که ابن‌ضحاک، آن را مایه شادی و طرب دانسته و در مقابل، زُمر یا مزمار را مایه حزن و اندوه دانسته و معتقد است که همچون روح و ریحان، جان بخش و روح فزاست.

و لا تُخالَعُ نَافِیَ غَیْرِ فَا حِشَّةً إِذَا يُطَرَّبُ نَبَا الطَّنْبُورِ أَحْیَاناً
و هَاجَ زُمرُ زُنَامٍ بَیْنَ ذَاكِ لَنَا شَجَواً فَأَهْدِ لَنَا رُوحاً وَ رَیْحَاناً
(ابن‌الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۷۶).

ترجمه: مداعبه میان ما بدون گستاخی و زشتی است آنگاه طنبور ما را به طرب می‌آورد/ در این میان، گستاخی شخصی شوخ، شوق ما را برانگیخت و روح و ریحان به ما هدیه داد.

۲- ۴- ۲. معماری ایرانی

معماری ایرانی، یکی دیگر از جلوه‌های فرهنگ و هنر ایران باستان بود که در عصر عباسی، در کاخ‌های خلفای عصر و سنت شهرنشینی نمود یافته بود. «در عصر عباسی، پایتخت از دمشق به بغداد که در چند قدمی تیسفون واقع شده بود، منتقل شد، در نتیجه بیش از پیش به سنت‌های هنری و فرهنگی ایران توجه شد» (زمانی، ۱۳۵۵: ۱۲۲). و «کاخ بلکورا مربوط به سال‌های ۲۳۵-۲۴۵ هجری قمری، که به دستور متوکل، خلیفه عباسی بر کرانه شرقی رود دجله، ساخته شده بود، با الگوی باغ ایرانی طراحی شده بود» (هیلن براند، ۱۳۸۳: ۴۰۳). همچنین «نمونه‌های مشابهی از نقوش عصر عباسی، که یادآور تزیینات بناهای ساسانی بود در قصر الحیر غربی و شرقی و در عصر عباسی در (سامرا) قابل مشاهده بود»

(golombek,1969:175-177). هیل بر این باور بود که «در حدود قرن هشتم میلادی، طرح و الگوهای ایرانی، مورد استقبال مسلمانان قرار گرفت و به صورت مشخص، در کاخ‌های بنی امیه در سوریه و اردن و یا به شکل اصیل‌تر در کاخ‌های سامرا نمود یافت» (هیل و گرابار، ۱۳۸۶:۱۰۳). حسین بن ضحاک با آگاهی از این تاثیر و تاثرات، با موشکافی و دقت توجه توانست تا ارتباط و تعامل فرهنگی بین خلفای عصر با پادشاهان عصر ساسانی را در استفاده از هنر معماری ایرانی، نشان دهد، به همین خاطر به قصر «قلایه» یکی از کاخ‌های متوکل عباسی اشاره کرده، که بر اساس معماری ایران باستان طراحی شده بود و بنابراین باغ‌ها و نه‌رهایی آن را احاطه کرده بودند و سنت باده نوشی نیز در آنجا رواج داشته و هر صبح، شراب غبوق که باعث سرخوشی و شادی کاخ نشینان بوده، در آنجا نوشیده می‌شده است، شاعر همچنین در ادامه به وجود کبوترانی اشاره کرده که در زیر سقف قصری که سازه‌های آن مانند سازه‌های عصر باستان، از درختان مختلفی مانند نخل ساخته شده بود، لانه می‌کردند، و به گونه‌ای که گویی ناله سر داده‌اند، آواز می‌خواندند.

لَا تَعْدَمَنَّ غُبُوقاً هَيِّجَتَكَ لَه قَ قَلَايَهٗ بَيْنَ جَنَاتٍ وَأَنْهَارِ
تَبْكِي الْحَمَامُ شُجُوناً فَي مَسَاقِطِهَا ع عَلَى قَوَائِمٍ مِّنْ نَّخْلِ وَأَشْجَارِ
(همان: ۹۲)

ترجمه: شراب غبوقی را که قصر قلایه، انگیزه تو را برای نوشیدن آن در بین باغ‌ها و نه‌رها، برانگیخت، فراموش نکن / کبوتران در زیر سقف آن کاخ بلند، بر ستون‌هایی که طرح نخل و درختان دیگر بر روی آنها حکاکی شده است، ایستاده‌اند و سوزناک آواز می‌خوانند. اما کلمات «نخل و اشجار» در این ابیات، اشاره دارد به «گچ بری‌هایی با نقوش برگ‌های نخل چند لبه‌ای، که به صورت مستقل و با نقش نیلوفر و دیگر نقوش گیاهی که مشابه تزئینات گچ بری دوره ساسانی بودند، طراحی و اجرا شده بود» (golombek,1969:175-177). شاعر همچنین در این ابیات، به تاثیرگذاری «نقش مایه‌های گیاهی کاخ تیسفون، طاق کسری یا ایوان مدائن، عظیم‌ترین کاخ ساسانیان که

دارای گچ بری‌های متنوع با نقوش گیاهی بسیاری مانند گل نیلوفر، برگ‌های نخل، نقش انگور بوده، و به دوره ساسانی اختصاص داشته است» (اعظمی، شیخ‌الحکمایی ۱۳۹۲: ۱۸). اشاره کرده است. ضحاک همچنین در ابیات:

أحبّ الفیء من نخلات «باری» وجوسقها المَشید بالصفیح
ويعجبنی تنأوح أیکتیها إلی، بریح حوذان وشیح
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۵۷)

ترجمه: سایه درختان نخل در روستای «باری» و کوشک‌هایی که با سنگ‌های پهن، تزیین شده‌اند، را دوست دارم/ و انبوه درختان و عطر خوشی که از گیاهان آنجا، ساطع می‌شود نیز مرا شگفت زده می‌کند.

در کنار اشاره به طبیعت زیبای روستای «باری» در بغداد، که از درختان نخل پوشیده شده بود به «جوسق» یعنی «القصر أو الحصن و هو تعریف کوشک الفارسیه» (ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۵۶). اشاره کرده است، این کوشک‌ها، با سنگ‌های پهن و بزرگی تزیین شده بود و یادآور کاخ‌های زیبای عصر ساسانی بود. - البته با توجه به توضیحات مذکور در ابیات قبل، به نظر می‌رسد کلمه «نخلات» در اینجا اشاره به نقش و هنر ایرانی بر برج و باروهای روستای «باری» باشد - البته شاعر در این ابیات، با انسجام لفظ و معنا، علاوه بر اینکه عشق و علاقه خود را به فرهنگ و معماری ایرانی، در بغداد ابراز داشته است، به زیبایی توانسته تا بر تاثیر فرهنگ و معماری ایرانیان بر عربها که بخشی از آن در بغداد نمود یافته است، اشاره کند.

۲-۵. جشن مهرگان

جشن مهرگان از جشنهای اصیل ایران باستان، در ادبیات بازتاب نظیرگیری یافته و در آثار منثور و منظوم ادباء، بازتاب یافته است، اما «مهرگان از نظر لغوی، مهر و محبت و دوستی را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ۲۱۸۹۷). در اصطلاح «مهرگان، نام ماه خزان و آن مدت ماندن آفتاب در برج میزان است» (رامپوری، ۱۳۶۳: ۸۹۱). حسین بن ضحاک، در مدح و

ثنای ممدوح عصر، جشن مهرگان، از جشن‌های اصیل ایرانیان عهد باستان را به تصویر کشیده و به آیین و مراسم زیبای هدیه دادن در این جشن بزرگ اشاره کرده است و ارزش و اهمیت این هدایا را در سنت و پیشینه ایرانیان عهد باستان، یادآور شده است، به عنوان مثال «هدایای عبدالله بن طاهر در نوروز و مهرگان که هر چه جامه در خزانه داشت می‌بخشید و حتی یک جامه نیز به جای نمی‌گذاشت» (جاحظ، ۱۹۶۶: ۲۰۴)، مصداقی از این سنت تاریخی و ایرانی است. اما شاعر از این سند تاریخی استفاده کرده تا به نقش و جایگاه آداب و رسوم با ارزش ایران باستان در عصر عباسی اشاره کند، و بدین شیوه بتواند ارزش و اهمیت شعر خویش را مانند ارزش هدایای جشن مهرگان در یک مقیاس قرار دهد و به اهمیت و جایگاه آن در نزد ممدوح اشاره کند و به همین خاطر به او اذعان می‌دارد که شعر او همچون هدایای جشن مهرگان که پیشکش پادشاهان ایرانی عصر ساسانی می‌شد، پیشکش خلیفه خواهد شد، و او را شهره عام و خاص خواهد کرد.

سَیِّقِی فِیکَ مَا یُهْدِی لِسَانِی إِذَا إِذَا فَنِیْتُ هِدَايَا الْمَهْرَجَانِ
قَصَائِدُ تَمَلُّ الْأَفَاقَ مِمَّا أَحَلَّ اللَّهُ مِنْ بَسَطِ اللِّسَانِ
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۷۸).

ترجمه: آنگاه که هدایای جشن مهرگان پایان پذیرد، نگران نباش، زیرا آنچه را که زبانم به تو هدیه می‌دهد، پیوسته باقی خواهد ماند/ قصایدی که خداوند متعال زبانم را بواسطه آنها گشود، آفاق را پر خواهد کرد.

شاعر در این ابیات، به تاسی از تمدن و فرهنگ ایران باستان، ارزش هدایای جشن مهرگان را در برابر ارزش و اهمیت شعر خود که آن نیز در واقع بازنمایی از فرهنگ ایرانی است، قرار داده است، و در واقع موازنه‌ای عادلانه بین جشن مهرگان و زبان شعری خویش برقرار ساخته است، و ارزش و اهمیت شعر خود را به اندازه هدایای جشن مهرگان و حتی فراتر از آن بالا برده است. شاعر همچنین در ابیاتی دیگر، بعد از به تصویر کشیدن طبیعت بی نظیر بغداد، با استفاده از واو عطف، سه جشن بزرگ ملی و مذهبی را در کنار هم قرار داده و بدین وسیله در واقع ارزش جشن مهرگان را به اندازه اعیاد قربان و فطردانسته است و در مدحی که شبیه به ذم است، طبیعت بغداد و عشق و ورزشها و کامجویی هایش را حتی برتر از

جشن‌های ایرانی و اسلامی و اعیاد قربان و فطر شمرده است.

یا دیر مَران گم غزالِ فیکَ و کَم جَنّةٍ و مَهْر
فالورد والطلُّ فی زُباه ما بین نَظْم و بین نَثْر
أح أحسنَ من یوم مهرجان و و یوم أضحی و یوم فِطْر
أت أتبعثُ إثم الهوی یثم ف فیفه و وزر الصّبا بِوِوزر
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۹۶).

ترجمه: ای دیر مران، چه بسیار آهوان و باغ و نهر در تو وجود دارد/ گل و شبنم که بر روی تپه‌های آن به شکل منظم و پراکنده پخش شده‌اند/ بهتر از روز جشن مهرگان و اعیاد قربان و فطر است/ زیرا من در آن طبیعت، بار گناه عشق خویش را با بار گناهان دیگر دنبال کردم و لذت بردم.

شاعر در این ابیات، طبیعت زیبا و همچنین باده نوشی و عشق ورزی‌های خود در بغداد و در دیر مران را برتر از جشن مهرگان و اعیاد قربان و فطر که گویی از سنت‌ها و آیین عصر عباسی بوده‌اند، قرار داده است، هر چند که این واقعه، به یک پیشینه تاریخی نیز اشاره کرده است، زیرا «با توجه به تقارن جشن مهرگان و اعیاد اسلامی برخی از خلفا، به آن اهمیت می‌دادند و برای عید مهرگان مانند اعیاد اسلامی جشن می‌گرفتند» (الحموی، ۱۴۲۳: ۱۳۹).

۲-۶. تصویر شراب و باده نوشی

حسین بن ضحاک، در خلال مقایسه حیات اجتماعی عصر عباسی با حیات عربی قدیم تلاش کرده تا فرهنگ فارسی در این حیات حضور یابد، حضوری که متوسط و متعادل است و نه اینکه سیطره داشته باشد و بنابراین با نماد خمر «باده» به عصاره فرهنگ کهن که گویی مرکز جامع ارزش‌های عصر متمدن و باستانی ایرانیان بوده است، دعوت کرده است چرا که «در میان سبک‌های شعر عربی زبان سده‌های دوم و سوم، خمریات بیش از همه دارای بن‌مایه‌های فرهنگ ایرانی است» (معین، ۱۳۳۸: ۴۳۳). به همین منظور، حسین بن ضحاک با تعبیر کنایه‌ای «أنا الخلیع»، خود حقیقی و اصالت ایرانی خود را که جلوه‌هایی از

آن در حیات عصر عباسی و از جمله در خمر نمود یافته بود، ابراز داشت و با مصداق قرار دادن خود، مجوز ورود به این حیات را برای دیگران نیز صادر کرد و در ابیات:

أَنَا الْخَلِيعُ فُقُومُوا إِلَيَّ شَرَابِ الْخَلِيعِ
قُومُوا تَنَالُوا وَشَيْكًا مَنَالَ كُلِّ رَفِيعِ
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۲۹).

ترجمه: من خلیع هستم، پس به سوی شراب خلیع برخیزید/ برخیزید تا سریعاً به هر گونه بلندی و مقام والا برسید.

از مخاطب می‌خواهد تا در حیات اباحی عصر عباسی، به شراب خلیع که در واقع نمادی از شراب ایرانی و نماد فرهنگ و تمدن آنان است، روی بیاورند. شاعر در این ابیات با تکیه بر زمان حاضر، همگان را به خمر، نه به معنای عام آن بلکه به شراب خلیع که در واقع نمادی از فرهنگ ایرانی است، فرا می‌خواند، شرابی که دیگر به احساس و سرخوشی مادی حاصل از زندگی عرب محدود نمی‌شود بلکه این بار، شراب از نوع صوفیانه و مایه دست یابی انسان به هر عزت و سربلندی است، که جلوه‌هایی از آن در شخصیت و ذات فرهنگ ایرانی، و از جمله حسین بن ضحاک، نمود یافته است. اما این دعوت، تنها دعوت به زندگی جدید نیست و بلکه دعوت به فرهنگ و اصالتی باستانی است، بنابراین «شراب الخلیع» دیگر تنها دعوت به شراب و باده نوشی نیست، بلکه فراتر از آن دعوت به اصالت‌ها و فرهنگ‌های جدید است که بخشی از آن به پیشینه فرهنگی و اصل فارسی او اشاره دارد، و البته این اصالت در ضمن الفاظ و واژگان فارسی مانند «خندریس» یا کندریش یعنی شراب ایرانی، که در ادامه ابیات بالا آمده، آشکار است.

وَنَيْلَ أَحْوَى رَخِيمٍ بِالْخَنْدَرِيسِ صَرِيحٍ
(همان: ۱۲۹)

ترجمه: برخیزید تا به شراب سرخ و گوارای خندریس دست یابید.
در حقیقت دعوت به «خندریس» دعوت به اصالت و فرهنگ ایرانی است زیرا این واژه معرّب کندریش و به معنای شراب کهنه، ریشه فارسی و ایرانی دارد، در حقیقت

«واژگان عربی با ریشه پارسی یا واژه معرب از پارسی به واژگانی گفته می‌شود که در زبان و ادبیات عربی بکار گرفته می‌شوند و ریشه پارسی دارند، بیشتر این واژه‌ها در زمان ساسانیان وارد زبان عربی کهن شده بود (امام شوشتری، ۱۳۴۷: ۱۴).

۲-۷. تفسیر شراب به نور و ارتباط آن با فرهنگ ایرانی

«در فرهنگ اسلامی هر کجا نامی از نور باشد، اولین اسمی که به اذهان خطور می‌کند، شهاب‌الدین سهروردی است وی با پایه‌گذاری این حکمت، در صدد احیای حکمت ایرانیان باستان و نیز حکمت یونانیان در بستر عرفان و حکمت اسلامی برآمد، همچنین به جنبه نور و ظلمت و فرشته‌شناسی مذهب زرتشتی توجه زیادی داشت و بسیاری از اصطلاحات حکمت باستان ایران از این طریق وارد عرفان و حکمت اسلامی شد» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۷۹: ۷۵ و ۸۰). اما «شراب از رموز صوفیانه است که بر تجلی ذات الهی دلالت دارد و از خلال آن شوق و وجد صوفی نمایان می‌شود، سخن از شراب در ادبیات قدمتی طولانی دارد و آثار آن در شعر جاهلی و در شعر اعشی مشاهده شده است، در عهد عباسی با توجه به رشد و تحولاتی که در زمینه تمدن و فرهنگ و حتی سبک زندگی اتفاق افتاد، در شعر شاعرانی چون ابونواس مدلول رمزی چندان مشهود نبود و البته در شعر ضحاک به رمز شوق الهی مبدل گردید» (الزیات، بی‌تا: ۳۴۶ و ۳۴۰)، بنابراین حسین بن ضحاک، در کنار ابونواس، با نگرش شاعران جاهلی به خمر، که تنها به جنبه ظاهری و وصف حسی از آن می‌پرداختند، مخالفت کرد و با ارائه نگرشی جدید که گویی برگرفته از فرهنگ ایران باستان و آیین زرتشتی بود، به رویکرد فلسفی و اوصاف معنوی از خمر، روی آورد، تا بدین شیوه نه تنها با فخر فروشی جاهلیت عربی در شرب خمر مقابله کند و بلکه به مقیاس و معیار دیگری که از آمیزش خمر و نور حاصل می‌شود، دعوت کند، آمیزشی که روح انسان را به نورالانوار می‌رساند، و از رسیدن به این جایگاه عظیم بر خود می‌بالد، بنابراین ابن ضحاک در زمانی که هنوز خمر مفهوم مادی داشت به آن، جنبه قداست و روحانی بخشید و معتقد بود که خمر مانند آمیزش نور با نور با روح درآمیخته و

متحد می‌شود، و چیزی جز تالو و درخشش از آن ساطع نمی‌شود.

تُمَازِجُ الرُّوحِ فِي أَخْفَى مَدَاخِلِهِ كَمَا تَمَازِجُ أَنْوَارٍ بِأَضْوَاءِ
(همان: ۳۷)

ترجمه: شراب با باطن روح می‌آمیزد همانطور که نور با نور می‌آمیزد. و به همین شکل و بر اساس دیدگاه صوفیانه، درخشش حاصل از پاکی و صفای خمر را به اشعه نوری تشبیه می‌کند که خیره شدن به آن، چشم هر انسانی را خیره می‌کند.

لَا يَسْتَطِيعُ سَنَا نَوْرِهَا نَظْرٌ حَتَّى تَعُودَ لَهُ لِحَظَاتٍ حَوْلَاءِ
(همان: ۳۵)

ترجمه: نمی‌توان به درخشش نور آن نگاه کرد مگر اینکه بعد از نگاه به آن، چشمش از شدت درخشش، کج می‌شود. و در ادامه، جنس و ماهیت خمر را از ماهیت نور می‌داند و معتقد است که اگر با نور آمیخته شود، نور و روشنایی دیگری از آن متولد می‌شود.

فَلَوْ مَرَّجَتْ بِهَا نَوْرًا لَمَازَجَهَا حَتَّى تَوْلَدَ أَنْوَارًا بِأَضْوَاءِ
(همان: ۳۴)

ترجمه: اگر نور را با آن بیامیزی، به تحقیق با آن می‌آمیزد تا اینکه انواری درخشان را به وجود آورد.

و خمر را فراتر و برتر از آن می‌داند که در مقیاس حسی و مادی جاهلی سنجیده شود، و بلکه به اعتقاد او، خمر، همچون نوری تابان است که اگر در دل شب تاریک، برای رهنوردی اتفاقی بیفتد، و راه را از بیغوله نشناسد، مسیر را برایش هموار خواهد کرد.

إِذَا جَرَّتْ لَكَ تَحْتَ اللَّيْلِ سَانِحَةٌ مَدَّتْ خِلَالَكَ أَطْنَابًا بِالْأَلَاءِ
(همان: ۳۵)

ترجمه: اگر در دل شب اتفاقی برایت بیافتد، همچون طناب‌هایی از نور در برابرت ظاهر خواهد شد.

به همین نسبت، خمر را که در لوح الهی ثبت شده است، از مقدرات الهی معرفی می‌کند و

معتقد است که اگر خدا بخواهد آن را حفظ می کند و اگر نخواهد، از بین می برد و یقین دارد که با این شُرب صوفیانه، راه رشد و هدایت برای انسان، آشکار خواهد گردید.

لله في اللوح شيءٌ لستُ ماحيه إن شاء أثبتته أو لم يثبأ مَحا
 إني لأوقنُ ما قالوا و ما كتموا وعلماً أعلمُ أن الرشدَ قد وضحَا
 (همان: ۵۶)

و نهایتاً خمر را جان بخش و روح فزا می داند که به انسان حیات و حرکت می بخشد و او را از مرگ و بی خبری به سوی حیات و بالندگی سوق می دهد.

فارغَبَ عَنِ التَّوْمِ إِلَى شُرْبِهَا تَرغَبَ عَنِ الْمَوْتِ إِلَى التَّشْرِ
 (همان: ۴۳)

بنابراین قداست بخشیدن به خمر و در نظر داشتن معنایی و حیانی از آن که برگرفته از سنت ایران باستان است به شکل بارزی در شعر شاعر جلوه گر شده است.

۲-۸. امتداد اشرافیت درباری از ساسانیان تا عباسیان

اشرافیت و زندگی اشرافی خلفای عباسی تا حدود زیادی برگرفته از فرهنگ اشرافی ایران عهد ساسانی بوده است، آنها در شیوه زندگی و راحتی و رفاه از ایرانیان تقلید می کردند و در واقع خوی اشرافی گری ایرانی ها را بار دیگر زنده کردند. «در عصر عباسی، پایتخت از دمشق به بغداد که در چند قدمی تیسفون واقع شده بود، منتقل شد. در نتیجه بیش از پیش به سنت های هنری و فرهنگی ایران توجه شد» (زمانی، ۱۳۵۵: ۱۲۲). و «نویسندگان عرب معتقدند که همه اقوام جهان، به برتری ایرانیان در کمال دولت، تدابیر جنگی، هنر، تهیه طعام، پوشیدن لباس، شعر، و... اذعان کرده اند، تاریخ این قوم، سرمشق کسانی است که پس از آنان به نظم ممالک می پردازند» (کریستین سن، ۱۳۸۲: ۶۴۵). اما از نکات قابل توجه در شعر حسین بن ضحاک، ارائه تصاویری از کاخ های خلفای عباسی و از جمله متوکل عباسی بود که تحت تاثیر فرهنگ اشرافی پادشاهان عصر ساسانی قرار داشتند، زیرا «خلفای عباسی، درباری بس باشکوه، مانند سلاطین ساسانی برای خود ترتیب داده بودند» (راوندی، بی تا، ج ۲: ۱۳۶). در واقع، قصرهای پادشاهان ساسانی از زیبایی و شکوه خاصی برخوردار

بود که باعث می‌شد حلفای عباسی تحت تاثیر آنان قرار گیرند. ضحاک در وصف یکی از برج‌های متوکل که آن را در شکوه و عظمت بی‌مانند می‌شمرد، چنین آورده است:

ما ماکانَ بالبُرجِ مذکانتَ أوائلُنَا و لا یكونَ بناءٌ مثله أبدا
 کأنه فَلَکٌ تختالَ أجمه إذا إذا التهلُّلُ مِن تيجانه اطردا
 ف فَنضرةُ البُرجِ بالفردوسِ مُذکره م مَن قاس ما غابَ عنه بالذی شَهدا

(الضحاک، ۲۰۰۵: ۷۴)

ترجمه: از ابتدا بنایی چون کاخ «برج» را ندیده بودم، و در آینده نیز مانند آن بنایی نخواهد بود/ گویی که آن همچون فلکی است که ستارگان بر روی آن خرامانند، و همچنین هلال ماه بر روی تاج‌های آن جلوه بی‌نظیری دارد/ و سرسبزی برج که از وجود باغ‌های سرسبزی است که در اطراف آن قرار دارد، یادآور کسی است که آنچه که از او غایب است را با آنچه که حقیقتاً مشاهده است کرده است مقایسه می‌کند (شاعر در این ابیات، به شکل ضمنی به معماری عصر ساسانی و مقایسه آن با عصر عباسی اشاره کرده است).

این ضحاک در این ابیات، برج متوکل را در زیبایی و شکوه بی‌مانند دانسته، و اذعان داشته که هیچگاه چنین کاخی را در عمر خود ندیده است، و حتی در میان آیندگان نیز چنین بنایی را نخواهد دید، بنابراین آن را به سپهر گردون مانند می‌کند و می‌گوید که مشعل‌های برافروخته بر آن چون ستارگان، و شکوه و عظمت در کنگره‌های آن چون هلال بر تاج پادشاه می‌درخشند، و در ادامه به محدوده جغرافیایی برج که در منطقه خوش آب و هوایی که باغ‌های سرسبز اطراف آن را گرفته است، اشاره می‌کند و با تعبیر کنایه‌ای «مذکره مَن قاس...» اذعان می‌کند که این برج، یادآور کاخ‌های پادشاهان عصر ساسانی است، زیرا در واقع «هنر ساسانی آمیزه‌ای از هنر شرق کهن و دوران هلنیستی با روح ایرانی بوده و تمدن اسلامی نیز وارث واقعی هنر ساسانی، مفاهیم آن را اقتباس، و زندگی تازه‌ای به آن بخشید و با بهره‌گیری از قواعد زیباشناختی کهن و شمایل‌نگاری آن را تجدید و احیاء نمود و موجب گسترش آن به سایر نواحی گردید» (یارشاطر، ۱۳۸۱: ۱۱۲).

۲-۹. اعتقاد به سعد و نحس ایام

یکی دیگر از عقاید عصر عباسی که در شعر حسین بن ضحاک جلوه گر شده است، اعتقاد به سعد و نحس بودن روزها و تفأل زدن به خیر و شر است که اشاره به عقاید رایج ایران باستان دارد، در واقع «آنها مغان و کهن آریایی‌هایی بودند که یونانیان و رومیان باستان از واژه «magi» برای آنها استفاده می‌کردند، همچنین فال گرفتن و تفأل زدن یکی از راه‌های پیشگویی بوده که در شاهنامه نیز آمده است» (نیکنام و صرفی، ۱۳۸۱: ۱۶۹). اما «اعتقاد به سعد و نحس روزها و سال‌ها در بین اهالی سرزمین ختن و ایغور باستان نیز رایج بوده است» (ولوی، ۱۳۸۸، ۱۳). نمونه‌ای از این حقیقت تاریخی را حسین بن ضحاک بعد از دیدن قصر متوکل، یعنی «بدیع» بیان داشته است. او آنگاه که از شکوه و عظمت این قصر که چشم همگان را خیره می‌کرد، شگفت زده شد، از متوکل خواست تا برای دوری از هر گونه بلا و آفت و چشم زخمی، قصر خود را «بالسعد و الطائر المیمون» یعنی با استفاده از دعا و فال نیک، مزین کند، و بر همین اساس از او می‌خواهد، در روزهای سعد، قصرش را بازگشایی کند تا میمنت و مبارک یابد و از هر گزندی به دور باشد.

إِنَّ الْبَدِيعَ لَفَرْدٌ فِي مَحَاسِنِهِ لَأَزَالَ طَلُوكَ عَمَّا تَبَتَّنِي أَبْدَا
تَكَادُ تَخْتَلِسُ الْأَبْصَارَ بِمَجْتَهُهُ إِذَا تَأَلَّقَ بِالْعِقْبَانِ وَأَتَقَدَا
بِالسَّعْدِ وَالطَّائِرِ الْمِيمُونِ فَاغْنِ بِهِ لَ لَا زَالَ عَيْشُكَ مِنْهُ نَاعِمًا رَعَدَا
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۷۳).

ترجمه: قصر بدیع در زیبایی‌هایش بی‌نظیر است، ای خلیفه، پیوسته سایه‌ات بر آنچه که ساخته‌ای مستدام باد/ شکوه و عظمت آن چشم‌ها را می‌رباید و با پرواز عقاب‌ها بر بالای آن زیبایی و شکوهش دو چندان شده است/ اما تو با فال نیکو و در روزهای سعد از آن بهره‌بر، انشاءالله که زندگیت پیوسته از وجود آن سرشار از نعمت و رفاه باشد.

۲-۱۰. تصویر شخصیت‌های ایرانی

۲-۱۰-۱. افشین

فخر فروشی و افتخار به پیشینه مجد و عظمت ایرانی، از دیگر جلوه‌های شعر حسین بن

ضحاک است، که در وجود پادشاهان ایران باستان، جلوه گر شده است، شاعر در کنار مخالفت با فرهنگ و سنن جاهلی، به فرهنگ و تمدن ایرانی دعوت کرده است، و هر گونه عزت و بزرگی را در وجود پادشاهان ایرانی و از جمله «کاووس» و سلاله وی دانسته و در مدح «افشین» اینگونه می‌سراید.

أَثَبْتَ الْمَعْصُومَ عَزّاً لِأَبِي الْحَسَنَ أَثَبْتَ مِنْ رُكْنِ إِضْمِ
كُلُّ مَجْدٍ دُونَ مَا أَثَلَّهُ لَيْتَنِي « كَاوَسَ » أَمْلَاكَ « الْعِجَمِ
إِنَّمَا الْأَفْشِينَ سَيْفٌ سَأَلَهُ قَدَرُ اللَّهِ بِكَفِّ الْمُعْتَصِمِ

(همان: ۱۶۷).

ترجمه: شخص معصوم عزت را برای ابوالحسن «افشین» در سرزمین مدینه منوره اثبات کرد/ و من نیز هر گونه مجد و بزرگی را برای فرزندان کاووس از پادشاهان ایرانی می‌دانم/افشین تنها شمشیری است که قضای الهی آن را به دست معتصم داد. حسین بن ضحاک در این ابیات با اشاره به فرهنگ و تمدن ایرانی، که آن را در وجود پادشاهان ایرانی و از جمله فرزندان کاووس کی به تصویر کشیده، به مقابله با فرهنگ جاهلی و عربی بر برخاسته و بدین شیوه در واقع، عرب‌ها را به مجد و عظمت ایرانیان آگاه کرده است و با تعبیر «کل مجد...» هر گونه عزت و بزرگی را از آن ایرانیان و پادشاهان ایرانی دانسته و بدین وسیله در واقع به تحقیر عرب‌ها نیز پرداخته است.

۲-۱۰-۲. حسن بن سهل

«حسن بن سهل بن عبدالله سرخسی (متوفی ۲۳۰ هـ)، در سال (۲۰۳ هـ)، وزیر مامون بود و بسیار نسبت به شاعران و دیگران، بخشنده بود» (البغدادی، ۱۳۹۳: ۳۱۹). ابن جوزی نیز «حسن بن سهل را از دولتمردان و از شخصیت‌های ایرانی و برجسته قرون دوم و سوم هجری می‌دانست که خاندانش ایرانی بوده‌اند» (ابن جوزی، بی‌تا، ج ۱۱: ۲۴۰). ابن ضحاک با آگاهی از شخصیت کریمانه و اخلاق مدار حسن بن سهل، در ابیاتی او را چنین مدح کرده است:

أرى الآمال غير معرجاتٍ على أحدٍ سوى حسن بن سهل
 يُبارى يومه غدهُ سماحاً كلا اليومين بأن بكل فضل
 فإن حضرتك مشكلةً بشكٍ شفاك بحكمةٍ و خطاب فصل
 (الضحاك، ۲۰۰۵: ۲۹).

ترجمه: آرزوها را تنها در وجود حسن بن سهل دست یافتنی می‌دانم / در بخشندگی، امروزش بر فردا پیشی می‌گیرد و در هر روز، فضل و کرمش افزون می‌شود / پس اگر مشکلی برایت به وجود آید، با دانش و فصل الخطاب آن را حل می‌کند.

شاعر در بیت اول، با بیانی که دلالت بر استثناء دارد، در عبارت «أرى الآمال...» در واقع بر خلفای عباسی گوشه می‌زند و با ذکر نام حسن بن سهل، تنها او را که نمادی از فرهنگ و شخصیت ایرانی است، محل برآورده شدن آمال و آرزوها می‌داند، زیرا معتقد است که تنها اوست که دارای فضل و کرم است و از حکمت و دانش برخوردار است.

ضحاک در ادامه، حسن بن سهل را از سلاله بزرگان و پادشاهانی دانسته که از همان ابتدا بزرگ بوده‌اند، پادشاهانی که در نیکوکاری و عزت و بزرگی، قابل مقایسه با هیچ کس نبوده و نیستند و حسن بن سهل را که از سلاله آنان است، همچون باران بهاری که روحی دوباره بر جان طبیعت بی جان می‌پوشاند، مایه خیر و برکت برای همگان می‌داند.

سلیلُ مرازبِ برعوا خلوماً وراغ صغیرهم بسداد کهل
 ملوک إن جریت بهم أبروا و غزوا أن توازنهم بعدل
 وأنک للجمیع حیا ربیع یصوب علی قاراة کُل محل
 (ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۵۲).

ترجمه: آنها از سلاله بزرگانی هستند که از همان کودکی خردمند بودند و کودکان آنها در برابر بزرگان عرب ایستادگی می‌کنند / پادشاهانی که اگر آنها را بیازمایی، نیکوتر و بزرگوارتر از آنند که کسی با آنها سنجیده شود / و تو «افشین» برای همگان همچون باران بهاری هستی که بر هر زمین پست و همواری که خشک و بی آب و علف است می‌بارد و

روحي دوباره بر آن مي‌دمد.

۲- ۱۱. تصوير برمکيان

«برمکيان، اصالتا ايراني بودند و پرده‌داري نوبهار بلخ را بر عهده داشتند» (آرمسترانگ، ۱۳۶۵: ۳۵). و «در عصر عباسی اول، خالد بن برمک به سب توانمندی اداری، مالی و برتری عقلي، نظر خلفای عباسی را به خود جلب کرد» (الجهشياری، ۱۹۳۸، ۸۷-۸۹). یکی از جلوه‌های فرهنگ ايرانيان در شعر حسين بن ضحاک، تصوير پردازي از برمکيان است، ا بن ضحاک، خاندان برمکی را که دارای خصایل نیک اخلاقی بودند، ستوده است. شاعر در تصوير پردازي از برمکيان، به مدح شخصیت‌هایی مانند: عاصم غسانی و فضل و يحيی بن خالد، پرداخته و به ویژگی‌های مثبت و خصایل اخلاقی آنان اشاره کرده است که در ذیل، هریک از این شخصیت‌ها به شکل جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۲- ۱۱- ۱. عاصم غسانی

حسين بن ضحاک، شخصیت‌های ايراني را در بخشندگی و خصایل نیکو، ستوده و از افرادی نام برده که زبازد عام و خاص بوده‌اند و اخلاق و رفتار نیکویی را از خود به جا گذاشته‌اند. بنابراین در مدح «عاصم غسانی یکی از حجاب برامکه» (اصفهانی، ۱۹۹۲، ج ۲۰: ۱۹۵). بزرگواری اخلاقی عاصم و شخصیت و اخلاق زیبای او را با استفاده از تعابیری مانند «ذی المکرّمات و ذی الحمد»، اینگونه ستوده است:

سأشکوک فی الأشعار غیر مقصّر
إلی «عاصم» ذی المکرّمات و ذی الحمد
لعلّ فتی «غسان» یجمع بیننا
فتأمّن نفسی منکم لوعاة الصّدّ
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۶۵ و ۶۶).

ترجمه: از تو در نزد عاصم غسانی - که انسانی بزرگوار و شایسته تقدیر است - در اشعاری که می‌سرایم، بی‌وقفه شکوه می‌کنم / شاید جوان غسانی ما را به وصال هم برساند، و بدین وسیله درونم، از ترس جدایی شما در امان بماند.

شاعر در این ابیات، به فرهنگ والا و رفتار شایسته عاصم در وساطت بین مردم و از جمله

عاشق و معشوق گوشزد کرده و خطاب به معشوقش اینگونه ابراز کرده که از تو در نزد عاصم که شخصیتی بزرگوار و قابل ستایش بوده، شکایت می‌کنم تا شاید او ما را به هم پیوند دهد و از ترس فراق، فلجم آرام شود.

ضحاک، همچنین او را دارای پیشینه‌ای نیکو در مبارزه با ظلم و جور دانسته که با زیرکی و هوشیاری خود توانسته تا مورد حمد و ثنای انسانهای صالح قرار گیرد.

لقد فطنتَ للجور فطنةً عاصم» لصنع الأيادي الغرّ في طلب الحمد
(همان: ۶۶)

ترجمه: در برابر ظلم و ستم ظالمان، مانند عاصم غسانی زیرکی بخرج دادی، تا حمد و ثنای دیگران را نسبت به کارهای نیکی که انجام دادی، برانگیزی.

۲-۱۱-۲. یحیی بن خالد و فضل بن خالد بر مکی

«ابن ضحاک، همچنین در رثای برامکه، به فضایل مشهورترین وزرای برمکیان یعنی «یحیی بن خالد» و «الفضل بن یحیی» اشاره کرده و اینگونه ابراز داشته که آنها در جنگ با هارون رشید، از بین رفتند و حسرت ابدی را برای او به جا گذاشتند» (ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۷۲).

تخوّن الدّهر منا إذ تخوّنهم ما لا يعود عَلَيْنَا آخِرَ الأَبَدِ
يا لیتَ شعری إذا ما برمکٌ دَرَجَت و أصبحَ الفرحُ المسرورُ ذا كَمَدِ
هل یستقلُّ «کیحیی» بعده بشرٌ أم هل یجود کجود «الفضل» من أحد؟

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۷۲)

ترجمه: آنگاه که روزگار در حق برمکیان خیانت کرد، در واقع به ما خیانت کرد، و از ما آنچه را گرفت که که تا ابد به سوی ما بر نمی‌گردد/ ای کاش می‌دانستم، آنگاه که برمکیان از بین رفتند و شادی و سرور از بین رفت/ آیا بعد از یحیی انسانی که مانند او باشد خواهد آمد و یا همچنین آیا مانند فضل انسان بخشنده‌ای تکرار خواهد شد؟

ابن ضحاک در این ابیات، با شکوه از روزگار، به خیانت آن در حق برمکیان اشاره کرده و عنوان کرده که انسان‌های والا و بزرگی چون «یحیی و فضل» برمکی را که دارای فضل

و کرم و خصایل نیک بودند، از آنان گرفت و با این کار، در واقع شادی و سرور برای همیشه از میان آنان رخت بر بست، بنابراین به همین خاطر آرزو می‌کند که کاش بار دیگر، شخصیت‌های آزاده و بزرگواری چون یحیی و فضل برمکی که نماد آزادگی و بخشندگی بوده‌اند، تکرار شوند، تا شادی و سرور بار دیگر به آنان برگردد، شاعر با نومی‌دی و با تکرار «هل» انکاری، تکرار شخصیت‌هایی مانند یحیی و فضل برمکی را در طول تاریخ بعید دانسته است و با این نوع بیانی در واقع به شخصیت‌ها و خلفای عباسی و عربی، گوشه زده و آنها را مورد مذمت قرار داده است.

۲-۱۲. تصویر پوشش و آرایش ایرانی

یکی از جلوه‌های بارز فرهنگ و تمدن ایرانی در شعر حسین بن ضحاک، تصویر پردازی از کنیزان و غلمانی است که در دربار و محیط عصر عباسی حضور داشتند و پوشش و آرایشی کاملاً شبیه کنیزان ایران عهد ساسانی داشتند، ضحاک در دیدار با یکی از این کنیزان زیبارو، عاشق و شیفته او می‌شود و در وصف زیبایی و آرایش ظاهری او، در مدحی که بر عاصم غسانی «یکی از حجاب برامکه» (اصفهانی، ۱۹۹۲، ج ۷: ۱۹۵). سروده، چنین آورده است:

رَمَتْكَ غَدَاةَ السَّبْتِ شَمْسٌ مِنْ بَ سَهْمِ الْهَوَىٰ وَ مَوْتِكِ فِي الْعَمَدِ
مُخَضَّبَةُ الْأَطْرَافِ رُوْدٌ شَبَابَهَا مُعْقِرِبَةُ الصَّدْعَيْنِ كَاذِبَةُ الْوَعْدِ
مَوْزَرَّةُ السَّرْبَالِ مَمْكُورَةُ الْحَشَا غَلَامِيَةِ التَّقْطِيعِ شَاطِرَةُ الْقَدِ

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۶۵).

ترجمه: در پگاه شنبه خورشیدی از قصر خُلد بر تو تیر عشق انداخت و به عمد تو را کشت / خورشیدی جوان، که انگشتانش را حنا بسته و موهایش را نیز چون دم عقرب به بالا بسته است و وعده دروغ می‌دهد / او چون غلمان شلوار می‌پوشد و میان باریک است، و مانند آنها موهایش را کوتاه کرده و قد و اندام مناسبی هم دارد.

شاعر در این ابیات، به کنیزانی اشاره کرده که با پوشش و آرایشی شبیه کنیزان ایران عهد

باستان در محیط عصر عباسی، حضور داشته‌اند، و به دربار خلفا و امراء رفت و آمد می‌کردند، شاعر، تصویری زنده و واقعی از یکی از کنیزان عاصم غسانی از حجاب پرامکه که ایرانی بوده، ارائه داده است، و با اشاره به «غداة السَّبْت» به رفت و آمد این کنیزها از روزهای شنبه در قصر «خُلد» حکایت کرده است، اما این کنیزی که شاعر از آن سخن گفته است، ظاهری کاملاً ایرانی داشته و همانند شاهدان ایران عصر ساسانی، انگشتان خود را حنا بسته و گیسوانش را چون دم عقرب به سمت بالا بسته بوده است، و همچنین مانند نوپسران، شلوار می‌پوشیده و دارای ظاهری میان باریک بوده و موهایش را نیز مانند پسران کوتاه می‌کرده و از قد و اندامی مناسب نیز برخوردار بوده است، این شکل پوشش و آرایش، به تعامل فرهنگی و اجتماعی ایران باستان و عصر عباسی حکایت دارد، که جلوه‌هایی از آن در بین کنیزان رواج داشته و شاعر با موشکافی و دقت توجه خود توانسته تا آنها را به تصویر بکشد. البته «در عهد عباسیان حتی شکل لباس و نوع غذا و سبک موسیقی و امثال آن نیز تحت تاثیر نفوذ ایرانی بود که در زمان هادی و هارون الرشید و مامون به اوج کمال رسید» (براون، ۱۳۵۶: ۲۷۴).

۲-۱۳. وجود واژگان فارسی دخیل

واژگان فارسی دخیل در شعر ابن ضحاک بسیار آمده است که بیشترین بسامد تکرار را کلماتی مانند: جلنار، جوسق، در و مرجان، ابریق، طاس و مسک تشکیل داده است و در ذیل به هر یک از آنها اشاره می‌شود.

۲-۱۳-۱. جلنار

«جلنار واژه فارسی، و معرب گل انار و «گلنار» است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵: ۷۸۳۴)، که

شاعر از آن در وصف طبیعت زیبای بغداد بهره برده و در این باره چنین آورده است:

أَلَسَتْ تَرَى الصَّبِيحَ قَدْ أَسْفَرَا وَ مَبْتَكِرَ الْغَيْثِ قَدْ أَمْطَرَا

و ففَضَّضَ فِي الْجَلْنَارِ الْبَهَا رِوِ الْآبْنُوسَةَ وَ الْعَهْرَا

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۱۱ و ۱۱۲).

ترجمه: آیا ندیدی که صبح دمیده است و شبنم باریده است / و بر گل انار و بهار و آبنوس و نرجس و یاسمن پراکنده شده است.

دقت در انتخاب واژگان و انسجام در لفظ و معنا و استفاده از مصرع در بیت اول و انتخاب واژگانی هم وزن از باب أفعال که متناسب با وصف طبیعت نیز است، بر زیبایی حاصل از بیت افزوده است.

۲-۱۳-۲. جوسق

«جوسق، معرب جوسه به معنی کوشک فارسی است (برهان)، قصر و کاخ (اقراب الموارد)» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵: ۷۹۰۶)، و شاعر به زیبایی توانسته تا با بیانی خاطره انگیز، احساس و عاطفه درونی خود از طبیعت عصر عباسی را که با کوشک‌هایی از فرهنگ ایرانی در آنجا ساخته شده پیامیزد و با استفاده از واژه فارسی و ترکیب آن با واژگان عربی، به تعامل فرهنگی بین آن دو اشاره کند.

یا واهب الطّارف و التّلید ما مثل بُنیانک بالموجود
فکم به من جوسقِ مشید مُغترِبِ فی وِصفه وِحید

(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۷۸).

ترجمه: ای کسی که اموال خود و مال میراث را بخشیدی، مانند بنای تو در جهان وجود ندارد / چه بسیار کوشک‌های بلند و شگفت در آن وجود دارد که دارای ویژگی منحصر بفرد است.

۲-۱۳-۳. در و مرجان

«دُرّ و مرجان، مرواریدهای درشت، مرواریدهای بزرگ، و واحد آن درّه است و مرجان خاک مروارید است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۷: ۱۰۵۰۴). از سنگ‌های قیمتی و از واژگان

فارسی است که ضحاک به زیبایی توانسته تا در توصیف زیبایی محوطه‌های پوشیده از سنگ‌های زینتی، در و مرجان از واژگان ایرانی را در ذهن خود تداعی کند و در این باره چنین بسراید:

سَقَى اللهُ مَا وَالَى الْمَصِيفِ وَ مَا انطوى على سُرِّ مَرَى مُسْتَهْلًا مَبْكَرَا
كَأَنَّ حَصَاهَا بَثًّا فِي عَرَصَاتِهَا فَرَأَى مَرْجَانَ وَ ذُرًّا مَسْطَرَا
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۸۸).

ترجمه: خدا زودهنگام، سیراب گرداند آنچه را که در تابستان در سوریه است / گویی که سنگ ریزه‌ها در پهنای دشت‌های آن مانند دسته‌هایی از مرجان و مروارید است که بر روی زمین پهن شده است.

۲-۱۳-۴. ابریق

«ابریق معرب آبری (تاج العروس) یا آبریز، ظرف سفالین برای شراب و کوزه آب را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۱۲)، یکی دیگر از واژه‌های مورد استفاده در اشعار ابن ضحاک است که شاعر در توصیف خمر موجود در کوزه‌ها از آن استفاده کرده است و با نوآوری در بیان شعری توانسته تا با استفاده از تشبیه مرکب، ابریق را به طیر و شراب قرمز سر ریز شده در آن را به منقار تشبیه کند و در این باره چنین بسراید:

يا طيها قهوة حمراء صافية كدمع مفعوعة بالالف مغيار
كأن ابريقنا و الخمر في فمه طير تناول ياقوتاً بمنقار
(ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۹۲).

ترجمه: بوی خوش آن مانند قهوه سرخ و خالصی است که همچون اشک‌های پریشان هزاران تغییر می‌کند / گویی که کوزه و شراب در دهانه آن مانند پرنده‌ای است که یاقوتی را به منقار دارد.

۲-۱۳-۵. طاس و جام

«طاس در اصل فارسی تاس است، ظرف شراب، جام و اوند شراب نیز گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۱۵۲۲۸)، جام نیز از واژه‌های دیگری است که ضحاک توانسته تا به تاسی از زبان فارسی از آن استفاده کند و با قرار دادن آن در کنار ابریق بر انسجام کلام خود بیفزاید و با بیانی زیبا آن را چنین بیان دارد:

فاشرب الـراخ بأر طـال و طاسات و جام
 إِمَّا الدنیا کـوهمِ أو کأحلام منام
 (ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۶۸).

ترجمه: شراب را بسیار با جام بنوش / زیرا دنیا تنها مانند وهم و رویاهای شخص خوابیده است.

۲-۱۳-۶. مسک

مسک، معرب «مشک» فارسی معرب است و عرب آن را مشموم خوانند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳: ۲۰۸۷۹). نیز از واژگان فارسی است که ضحاک در اشعار خود استفاده کرده است، از جمله در بیت:

و زائرة ما ضمخت قطُّ ثوبها بمسک و من أنوابها المسک یسطع
 (ابن الضحاک، ۲۰۰۵: ۱۲۴).

ترجمه: و کسی که به دیدارم آمد، لباسش را هنوز با مشک آغشته نکرده بود اما از لباس هایش بوی مُشک منتشر می شد.

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲/۳۹۷).

۳. نتیجه گیری

حسین بن ضحاک شاعر ایرانی تبار عصر عباسی اول، از شعرای قرن دوم و سوم هجری، زبان گویای فرهنگ و تمدن ایران عصر باستان است که توانست تا بسیاری از مسائل اجتماعی حاکم بر عصر عباسی را که جلوه هایی از فرهنگ و هنر ایرانی بر آن تاثیر گذاشته بود، به تصویر بکشد. اما ایران در شعر شاعر، تجلی فرهنگ و اخلاق و هنر ایرانیان است، و به همین نسبت تصاویر ارائه شده از کاخهای خلفای عباسی، شراب و موسیقی، و جشن مهرگان، و اعتقاد به سعد و نحس بودن ایام، و تصویر پرندگان و همچنین تعامل فرهنگی بین ایران مسیحیت در عهد باستان، بازتابی از فرهنگ و تمدن ایران در عصر عباسی بوده است که حسین بن ضحاک به زیبایی و با جزئی نگری توانسته تا آنها را به تصویر بکشد، و به تعامل فرهنگی ایرانیان و عربها و تاثیر پذیری بی بدیل عباسیان از فرهنگ و هنر ایرانی اشاره نماید. البته غالب تصاویر به کار گرفته شده از ایران در شعر ضحاک، مادی است و در واقع تاثیر پذیری عربها از ایرانیان بیشتر به جنبه های مادی زندگی محدود بوده است و تصاویر انتزاعی از اخلاق، و هنر موسیقی و شراب صوفیانه، معطوف به ویژگی های منحصر به فردی بوده است که شاعر به کمک آنها تنها به توصیف ایرانیان می پردازد و به امتیاز و برتری ایرانیان بر عربها اشاره می نماید.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آرمسترانگ، کارن. (۱۳۸۷ش). بودا، مترجم، نسترن پاشایی، چاپ اول، تهران، نشر فراروان.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۷۹ش). **شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی**، چاپ پنجم، تهران، حکمت.
- ابن راوندی. (۲۰۱۵م). **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، جلد سوم، چاپ اول، مرکز دائرة المعارف اسلامی.
- امام شوشتری، محمدعلی. (۱۳۴۷ش). **فرهنگ واژه‌های فارسی در عربی**، چاپ اول، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار علمی.
- آذرتاش، آذ نوش. (۱۳۵۴ش). **فرهنگ ایران در برخورد با فرهنگهای دیگر**، تهران، شورای عالی فرهنگ و هنر.
- براون ادوارد. (۱۳۵۶ش). **تاریخ ادبی ایران**، ترجمه علی پاشا، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- بعلبکی، منیر (۱۹۹۲م). **ثقافة المورد « زریاب »**، بیروت، دارالعلم للملایین.
- حدادی، نصرت‌الله (۱۳۷۶ش). **فرهنگ نامه موسیقی ایران**، چاپ اول، تهران، انتشارات توتیا.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش). **لغت نامه**، تحقیق محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹ش). **نقد ادبی: جستجو در اصول و روش ها و مباحث نقاد با بررسی در تاریخ نقد و نقادان**، تهران، امیر کبیر.
- زمانی، عباس (۱۳۵۵ش). **تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلام**. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.

- یارشاطر، احسان (۱۳۸۱ش) حضور ایران در جهان اسلام، تهران، مروارید.
- فرای، ریچاردن (۱۳۶۳ش). **عصر زرین فرهنگ ایران**، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ دوم، تهران، انتشارات سروش.
- کریستن سن، آرتور (۱۳۳۶ش). **موسیقی و تمدن ساسانی**، تاریخ تمدن ایران به همکاری جمعی از دانشوران ایران شناس اروپا، با مقدمه به قلم: هانری ماسه و رنه گروسه، ترجمه جواد محبی، تهران، انتشارات گوتمبرگ.
- معین، محمد. (۱۳۳۸ش). **مزدیسنا و ادب فارسی**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۸ش). **درآمدی بر تصویر شناسی، معرفی یک روش نقد ادبی و هنری در ادبیات تطبیقی**، مطالعات ادبیات تطبیقی، دوره ۳، شماره ۱۲، ۱۱۹-۱۳۸
- هیل، درک و گرابار، الگ (۱۳۸۶ق). **معماری و تزیینات اسلامی**، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، روبرت (۱۳۷۴ق). **معماری: هنرهای ایران**، زیر نظر دلیو فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر فروزان روز.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۶۷ش). **تاریخ یعقوبی**، ج ۱، تحقیق علی اکبر فیاض، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- اعظمی، زهرا، شیخ الحکمایی، محمدعلی، و شیخ الحکمایی، طاهر (۱۳۹۲ق). **مطالعات تطبیقی نقوش گیاهی گچ بری های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران** (مسجد جامع نائین، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع اصفهان)، نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، (۴). ۱۵-۲۴.

- فارمر، هنری جورج (۱۳۷۷ش). **موسیقی در ایران و سرزمینهای اسلامی**، ترجمه علی محمد حق شناس، فصلنامه موسیقی ماهور، سال اول، شماره یک، ۹-۳۴.
- نیکنام، حسین میرزا و محمدرضا صرفی (۱۳۸۱ش)، **پیشگویی در شاهنامه فردوسی**، **مجله مطالعات ایرانی**، سال ۱، شماره ۲، صص ۱۵۳-۱۷۲
- ولوی، علی محمد. (۱۳۸۸ش). «**دربار ساسانی و مسیحیان: مدارا یا تعصب**»، **مجله تاریخ ایران**، شماره ۱۳۲/۶۲، ۵-۱۵۲.

ب. منابع عربی

- ابن جوزی (بی تا). **المنتظم فی تاریخ الأمم**، تحقیق عبدالرحمن بن علی، ج ۱۱، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- ابن طیفور، ابوالفضل احمد بن ابی طاهر (۱۴۲۳). **کتاب بغداد**، المطبعة الثانية، القاهرة، مكتبة الخانجي.
- أصفهانی، أبو الفرج. (۱۹۹۲م). **الأغانی**، ج ۷، بیروت، دارالکتب العلمیة.پ
- حسن الزیات، أحمد. (بی تا). **تاریخ ادبیات**، چاپ بیست و هشتم، بیروت: دارالثقافة.
- ضحاک، الحسین. (۲۰۰۵م). **دیوان**، تحقیق جلیل العطیة، الطبعة الأولى، بغداد، منشورات الجمل.
- عبود، عبدة، ماجدة حمود و غسان السيد (۲۰۰۱م). **الأدب المقارن**، دمشق، منشورات جامعة دمشق.
- السامرای، ابراهیم (۱۹۹۷م). **الدّخیل فی الفارسیة و العربیة و التّربیة**، الطبعة الأولى، بیروت، مكتبة لبنان.

- الحوفى، احمد محمد. (١٩٧٨م). **تيارات ثقافية بين العرب و الفرس**، الطبعة الثالثة، القاهرة، دارنهضة بمصر.
- شوقى رياض، أحمد. (١٩٦٧م). **الحسين بن الضحاک حياته و شعره**، المجلس الأعلى لرعاية الفنون و الآداب.
- جهشياری، محمدبن عبدوس. (١٩٣٨م). **كتاب الوزراء و الكتاب**، تحقيق مصطفى السقا و الآخرین، المطبعة الأولى، قاهرة، مطبعة مصطفى البابى الحلبي.
- زيدان، جرجى. (١٩٣٦م). **تاريخ الآداب اللغة العربية**، بيروت، دارالفکر.
- رامپورى، غياث الدين محمدبن جلال الدين شرف الدين. (١٣٦٣ش). **غياث الغة**، به كوشش منصور ثروت، چاپ اول، تهران، نشر امير كبير.
- ياقوت حموى، شهاب الدين احمدبن عبد الوهاب (١٤٢٣ق). **نهاية الارب فى فنون الادب**، قاهره، دارالكتب و الوثائق القومية.

References

- Armstrong, K. (1387). **Buda**, (translator, Nastaran Pashaei), First Edition
- Azami, Z. Sheikh Al-Hakamaei, M. Sheikh Al-Hakamaei, T. (1292). **A Comparative Study of Stucco Design and plants Motifs in Ctesiphon Palace and Early Iranian Mosques** (Mosque of Naïen, Mosque of Ardestan, Mosque of Isfahan), Journal of Fine Arts (Visual Arts) (4). 24-15.
- Azartash, A. (1354). **Iranian culture in relation to other cultures**, Tehran, Supreme Council of Culture and Arts.
- Balbaki, M. (1992). **Dictionary of the biography of "Zaryab"**, Beirut, Dar al-Elm for the Malaein..

- Baghdadi, Kh. (1931). **History of Baghdad**, Cairo, Al-Khanji Library.
- Brown, E. (1356). **Literary History of Iran**, (translated by Ali Pasha), first volume, third edition, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Christine Sen, A. (1336). **Music and Sassanian Civilization**, A History of Iran's Civilization by In collaboration with a group of Iranian-European scholars, with introduction by: Henry Masseh and Raneh Grosse, (Translated by Javad Mohebbi), Tehran, Gothenburg Publications.
- Dekhoda, A. (1377). **Dekhoda dictionary**, According Dr. Muhammad Moein and Seyyed Jafar Shahidi, Tehran, publications of Daneshgah.
- Dekhoda, A. (1377). **Language of Name**, Investigated by Muhammad Moin and Seyyed Jafar Shahidi, Daneshgah publications, Tehran.
- Ebrahimi Dinani, Gh. (1379). **Radius of Thought and Intuition in Suhrawardi Philosophy**, Fifth Edition, Tehran, Hekmat
- Farmer, H. (1377). **The music of Dar Iran and Sarzminhai Islami**, (translated by Ali Muhammad Haq Shenasa), Mahour Music Quarterly, first year, number one, Fall.
- Fry, R. (1363). **The golden age of Iranian culture**, (translated by Masoud Rajabnia), second edition, Tehran, Soroush publications.
- Ghoneymi Hilal, M (1373). **Comparative literature: history and transformation: effectiveness and influence of Islamic culture and literature**, (translated by Seyyed Mortada Ayatollahzadeh Shirazi), Tehran, Amir Kabir.
- Haddadi, N. (1376). **Dictionary of Iranian music**, Tehran, Tutia publications, First Edition.
- Hilen Brand, R. (1274). **architecture: Iranian arts**, Under the supervision, W. W. Farieh, (translated by Parviz Marzban), Tehran, Published by Frozan.

- Hill, D. Grabar. A (1286). **Islamic architecture and decoration**, (translated by Mehrdad Vahdati), Tehran, Scientific and cultural publication.
- Mu'in, M. (1338). **Mazdesna and Persian Literature**, Tehran University Publications
- Namvar Mutlaq, B. (1388). **On imagery, introducing a method of literary and artistic criticism in comparative literature**, Applied Literature Studies, Session 3, Number 12, 119-138
- Niknam, H. (1381). **Prophecy in Ferdowsi's Shahnameh**, **Journal of Iranian Studies**, first years, Number 12, 153-172
- Rampuri, Gh. (1363). **Ghiath Al-Ighat**, According to the research of Mansour Tharwat, First Edition, Tehran, Amir Kabir Publishing.
- Walawi, Ali M. (1388). **"Sassanid court and Christians: tolerance or bigotry,"** Journal of the History of Iran, Number 62, 5-152.
- Yacoubi, I. (1367). **Yaqubi's History**, Part 1, Investigated by Ali Akbar Fayaz, Tehran, Tehran University Publications.
- Yarshater, E. (1381). **Iran's presence in the Islamic world**, Tehran, Morwarid.
- Zamani, A. (1355). **The influence of Sassani art in Islamic art**. Tehran: General Department of Writing of the Ministry of Culture and Arts.
- Zarin Kob, A. (1389). **Literary Criticism: Searching in the principles, methods and topics of critics with a study in the history of criticism and critics**, Tehran, Amir Kabir.
- Abboud, Abda, M. (2001). **Comparative Literature**, Damascus University Publications.
- Al-Samarrai, I. (1997). **Al-Dakhil in Persian**, Arabic and Turkish, Library of Lebanon Publishers, Al-Ba Al-Awli, Beirut,
- Hassan Zayat, A. (BTA). **History of literature**, Twenty-eight edition, Beirut: Dar al-Thaqafa.
- Hofi, A. (1978). **Cultural currents between Arabs and Persians**, third edition, Cairo, Dar al-Nahda of Egypt

- Ibn Jozi. (Bita). **Al-Muntazam in the history of the world**, research by Abdul Rahman ibn Ali, vol. 11, Beirut, Dar al-Kitab Allameh.
- Ibn Ravandi. (2015). **The Great Islamic Encyclopedia**, Volume 3, First Edition, Tehran, Islamic Encyclopedia Center.
- Ibn Tayfur, A. (1423). **The Book of Baghdad**, Second Edition, Cairo, Al-Khanji School.
- Imam Shoushtari, M. (1347). **Dictionary of Persian words in Arabic**, first edition, Tehran, series of Publications of the Association of National Works.
- Isfahani, A. (1992). **Aghani**, part7, Beirut, Daralketab Dar al-Kitab al-Elmiya.
- Jahshiary, M. (1938). **The book of ministers and writers**, investigated by Mustafa al-Saqqa and Others, First Edition, Cairo, Mostafa al-Babi al-Halabi publications
- Shugi Riaz, A. (1967). **Al-Hussein ibn Al-zahhak, his life and poetry**, The Supreme Council for the Sponsorship of Arts and Letters.
- Yaqout Hamwi, Sh. (1423). **The end of the Arab in literary arts**, Cairo Dar al-Kutob in al-Qumiya documents.
- zahhak, H. (2005). **Diwan**, Edited by Jalil Al-Attiyah, first edition, Baghdad, for Al-Jamal Publications.
- Zeidane, Jorji. (1936). **The history of Arabic language literature**, Beirut, Dar Al-Fekr.
- Haberer, A. (2007). "Intertextuality in theory and practice". *Literatūra*, 49(5), 54-67
- Golombek, L. (1969). Abbasid Mosque at Balkh. *Oriental Art*, 15(3):173-189.